

Pásztor Éva

Határresszé vált települések nevei mint névalkotó lexémák*

1. A magyar helynévrendszer egyik jellegzetes típusát alkotják azok az újkori, a 20. század második feléből fennmaradt mikrotoponimák, amelyek névtestében középkori — ám a századok során elpusztult — települések nevei őrződtek meg. Mielőtt e névcsoport szerkezeti jegyeit bemutatnám, célszerűnek tartom, hogy a modern kori mikrotoponimák itt lényeges általános jellemzőiről is szóljak röviden.

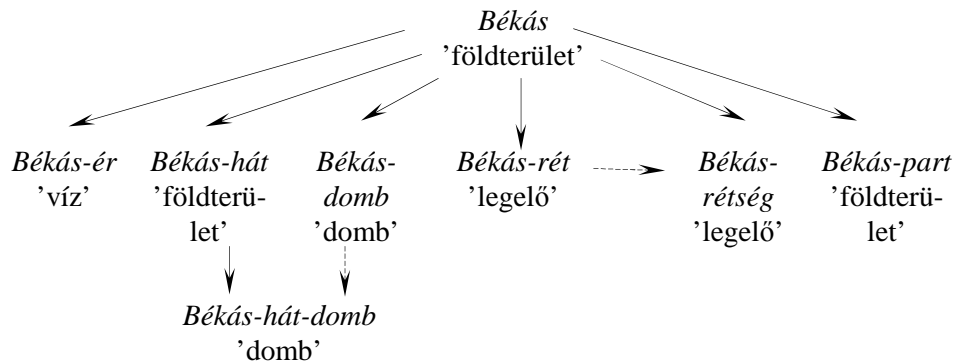
Az újkori mikrotoponimák keletkezésüket tekintve közszavakból, személynevekből, már meglévő helynevekből és jövevénynevekből épülhetnek fel (HOFFMANN 1993: 18). A helynévrendszerben már létező helynevek többféleképpen is beépülhetnek az újonnan alakult nevek szerkezetébe. 1. Egyfelől ugyanannak a helynek a megnevezésére — azaz a helynév denotatív jelentésének változatlan-sága mellett — alaki módosulás következtében (*Dávidka*¹ 'vízfolyás' > *Dávidka-ér* 'vízfolyás'), 2. másfelől a denotatív jelentés megváltozásával, vagy a) a helynév alakjának átalakulása nélkül (*Tedej* 'mocsár' > *Tedej* 'csárda'), vagy pedig b) a névtest módosulásával (*Mályvás* 'határressz' > *Mályvás-hát* 'kiemelkedés'). A névtani szakirodalom ez utóbbi típus kiinduló névformáját (tehát a *Tedej* és a *Mályvás* helyneveket) a *l a p n é v*-nek nevezi, míg a belőlük keletkező újabb helynevet a *m á s o d l a g o s n é v* terminussal jelöli meg (KOCÁN 2008a: 184). A magyar helynévrendszerben igen nagy arányban fordulnak elő ilyen módon létrejött helynevek. A jelenséget a szakirodalom (lásd például MEZŐ 1969: 201, PÁSZTOR 2008: 217) *n é v b o k r o s o d á s n a k* nevezi. Névbokrosodás során valamely terület neve mint alapnév újabb helynevek névalkotójává válik, s ez nem csupán az adott objektumot jelölő név szinonimáiban, hanem a vele határos területek vagy éppenséggel a jelölt objektum területén belül elhelyezkedő egységek neveiben is kimutatható. Így az alapnévvel megjelölt területen fekvő helyek vagy a vele határos objektumok megnevezéseiként olykor 4-5 tagból álló névbokor, névcsalád is kialakulhat. Aztán persze a másodlagos

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Tanulmányom hivatkozás nélkül álló helynevei Hajdúnánás névállományából valók, amelyek a „Magyar Digitális Helynévtár” honlapján közzétett adatbázisban közvetlenül visszakéreshetők (<http://mdh.unideb.hu/>).

nevek maguk is alapnévvé válhatnak, azaz belőlük újabb és újabb helynevek keletkezhetnek.

A keletkező mikrotoponimáknak a már meglévő helynevekre való támaszkodását egy konkrét példán szemléltethetjük leginkább (az 1. ábrán a szaggatott vonal a nyelvi szinonimitást jelzi).

1. ábra. A Békás helynév névbokra.

A *Békás* alapnév szerkezetét tekintve a *béka* lexémából és az *-s* helynévképzőből épül fel. Az alapnév felhasználásával és szintagmatikus szerkesztéssel keletkeztek a másodlagos *Békás-ér*, *Békás-hát*, *Békás-domb*, *Békás-rét*, *Békás-part* helynevek, amelyek a *Békás* nevű területen fekvő helyeket (vizet, földterületet, dombot, rétet stb.) neveznek meg. Mindazonáltal a *Békás-rét* és a *Békás-hát* helynevek mellett, hogy másodlagos névnek tekinthetők, alapnévként is funkcionálnak, hiszen belőlük további mikrotoponimák jöttek létre: a *Békás-rétság* és a *Békás-hát-domb*.

A modern kori alapnévi mikrotoponimák leggyakrabban egyrészes helynevek, azaz csupán egyetlen információt közölnek a helyről, amelyet megjelölnek: például a fenti *Békás* alapnév azt fejezi ki, hogy a névadás pillanatában, a helynév keletkezésekor a területen sok volt a béka (és a névben az az információ, hogy milyen típusú helyet jelöl, nem jelenik meg). Névszerkezeti szempontból az effajta alapnevek alkotóeleme általában egy etimológiailag transzparens lexéma (például *béka*), amelyhez helynévképző (például *-s*) járul. Ahogy a fenti példában láthatjuk, az is előfordul, hogy kétrészes helynév válik alapnévvé, amely két információt közöl az adott helyről, például a *Békás-domb* olyan kiemelkedés (1), amely a *Békás* nevű helyen fekszik (2).

A meglévő helyneveknek az új helynevekbe való beépülése nem csupán a mai helynévrendszert jellemzi, hanem a jelenség már a középkorban is általános lehetett, ami hozzájárult magának a magyar helynévrendszernek a fokozatos, folyamatos bővüléséhez (TÓTH V. 1999, KOCÁN 2008a, 2008b). A magyar nyelv- és névtörténetnek a 13. századtól a 16. századig terjedő időszakában a víznevek és a településnevek felhasználásával keletkeztek leggyakrabban helynevek, tehát

ezen túntek föl alapnévi funkcióban. A következő nyelvtörténeti korszakban (a 16. század elejétől a 18. század második feléig) ugyanakkor a makrotoponimák szerepe visszaszorult, s az újabb helynevek már jellemzően mikrotoponimákból alakultak (KOCÁN 2008a: 185, 2008b: 98–9). Helynévszerkezeti szempontból e korokban mindvégig (s ahogyan azt láttuk, a modern korban is) az egyrészes alapnevek dominálnak (KOCÁN 2008b: 101).

A már létező helynevek felhasználásával keletkező újabb helynévtársulások egyik sajátos struktúráját alkotják azok a helynevek, amelyekben névalkotóként egykor a magyar nyelvterületen fekvő középkori, elpusztult települések nevei őrződtek meg. Azáltal, hogy e modern kori mikrotoponimák névtestében közvetlen lexémaegyeztést fedezhetünk fel a hajdani településnévvel, s hogy olykor a településnévből igen szerteágazó névbokor jön létre, nagy biztonsággal végezhető el az ezidáig helyhez nem kötött, elpusztult települések térbeli rekonstrukciója. Magának a jelenségnek a tüzetesebb bemutatása előtt fontosnak tartom, hogy magukról az idők során elpusztásodott településekről, s általában véve a magyar településhálózatról néhány szót szóljak.

2. A magyar nyelvterületen az elmúlt évszázadok során jelentősen átalakult a településhálózat. Ez legfőképpen azt jelenti, hogy a lakott helyek jóval sűrűbben helyezkedtek el a régiségben, mint napjainkban (WEIDLEIN 1934: 611–30, 1936: 22–3, GYÖRFFY 1961: 35–8, SZABÓ I. 1966: 141, VÁRNAGY 1991: 187). Igaz viszont, hogy e lakott helyek a korai időkben esetenként nem is tekinthetők a szó klasszikus értelmében valódi településeknek, sokkal inkább a földesúr által birtokolt gazdasági szerveződéseknek (BALOGH 1986: 134, 137–8). Írásomban ezt mindvégig szem előtt tartva az ilyesfajta korai, elpusztásodott lakott helyek megjelölésére a célszerűség kedvéért mégis a *település*, *falu* terminusokat használom.

Minthogy a középkorra vonatkozó források, a latin nyelven szövegezett, ám magyar szórványokat (hely- és személyneveket) tartalmazó oklevelek fennmaradása igen esetleges és egyenetlen, így belőlük a legtöbb esetben nem dönthető el egyértelműen, hogy a lakott helyek vajon folyamatosan életteréül szolgáltak-e a népességnek, vagy fennállásuk során valamikor elpusztultak, s esetleg újratelepültek (GYÖRFFY 1961: 35, 1963: 53, SZABÓ I. 1966: 144, 187).

A középkori magyar települések pusztulásának viszonylag jól körülhatárolható kronológiai viszonyai vannak: egyes falvak már a 13. században megsemmisültek, tömegével azonban majd csupán a 14–15. században pusztásodtak el, míg mások viszonylag életképesek maradtak akár egészen a 16. századig (SZABÓ I. 1966: 185, BALOGH 1986: 137–8). A pusztásodás folyamata a magyar nyelvterület térségeit nem egyenlő mértékben érintette: a tájegységek közül az Alföld és a Dunántúl vidékei estek inkább áldozatul (GYÖRFFY 1963: 53, SZABÓ I. 1966: 139, 147, 177, VÁRNAGY 1991: 185, TÓTH V. 2008: 28). A jelenség okaként a háborús pusztításokat (pl. a tatárjárást, majd a 15–16. századi török inváziót és

fennhatóságot), a gazdaság rendszerének fokozatos átalakulását, s a különféle demográfiai hatásokat jelölhetjük meg, amelyek közül akár egyszerre több tényező is befolyásolhatta egy-egy térség településhálózatának formálódását. A mai településhálózat kialakulása lényegében olyan módon mehetett végbe, hogy az egykori falvak területe teljesen beolvadt egy vagy akár több szomszédos település határába (WEIDLEIN 1935: 679).

Egy-egy elpusztult település valós korabeli lokalizációját nagy bizonyossággal egyrészt a helynévkutatás értékes forrásai, az oklevelek segíthetik elő. Itt leginkább az oklevelek azon szöveghelyei jöhetnek számításba, amelyek a települések egykori helyére vonatkozó földrajzi „útmutatásokat” tartalmaznak: a vármegye, a közeli folyó megjelölése és a környező települések neveinek említése — azaz lényegében a helynév szövegkörnyezete — adhatja meg a közelebbi fekvést, például „Razin vocata in comitatu de Zoboch iuxta Tyciam, in vicinitate Sulthe prope Dada existenti”² (MOL DI. 40304, Sopron vm. 1: 67/54, AOKt. 2: 77/164). A lokalizációt ezek mellett birtoklástörténeti adatok, a terület nemzeti és családi viszonyainak feltárása támogathatja meg (lásd ehhez részletesen PÁSZTOR 2010).

Az egykori települések térbeli rekonstrukciójához szorosabban vett névtani fogódzók, nevezetesen a modern kor mikrotoponimái is nagyban hozzájárulhatnak. Ezek két fajtája mutathat elpusztult településre: egyrészt azok, amelyek úgy utalnak egykori falura, hogy névtestükben nem fedezhetünk fel közvetlen lexémaegyezést a hajdani településnévvel, például *Puszta, Régi faluhely, Pusztafalu* stb. Egykori falvak emlékeit őrizhetik másrészt a névbokrosodás révén létrejött helynévtársulások.

3. Az effajta helynévbokor keletkezésének természetes előfeltétele a település megszűnése: ahogyan arról korábban szóltam, a magyar viszonyok között ez a 13. századtól kezdődően folyamatosan jellemző a településhálózatra. A hajdani településnévből kialakuló mikrotoponimák azonban főként a 17–18. századtól vizsgálhatók, aminek elsősorban az az oka, hogy a történeti források köre ebben az időszakban bővül, s egy sor olyan dokumentumtípus jelenik meg, s terjed el (például a térképek), amelyek az azt megelőző évszázadokban nem álltak rendelkezésre. E források meghonosodásának következtében viszont a helynevek adatolhatósága jócskán megnő.

A hajdani település megsemmisülését követően a falunév névalkotóként az adott hely megjelölésében vehet részt. A terület szinonim megnevezéseinek szerkezete általában az egykori településnév + valamilyen (általában elnépteledésre utaló) fajtajelölő utótag felépítést mutat. Az utótag lehet például a *puszta* (*Jód > Jódipuszta*, FNESz.; *Ágócs > Ágócpuszta*, KOVÁTS 2008: 323; *Taj >*

² Azaz: „Razin-nak nevezett (ti. birtok) Szabolcs vármegyében a Tisza mellett, Sulthe szomszédságában Dada mellett.”

Tajpuszta, KOVÁTS 2008: 418 stb.) vagy a *föld* (*Vid* > *Vidiföld*, H. FEKETE 1959: 118). E szinonim megnevezések (*Jódipuszta*, *Vidiföld*) névszerkezetében a településnév gyakran *-i* képzővel áll, ami azt fejezi ki, hogy a kérdéses hely 'puszta, lakatlan terület (1), amelyet Jódnak/Vidnek neveznek (2)' (vö. HOFFMANN 1993: 133).

Az egykori falunév ugyanakkor mikrotoponimák létrehozásában is aktív névalkotóként vehet részt: az egykori *Tedej* település a *Tedej-halom*, *Tedeji-legelő*, *Tedeji-kölesföld*, *Tedeji-templom* helynevekben a szintagmatikus szerkezetek *-i* képzős előtagjaként fordul elő, vagy a fent említett *Taj* középkori település (1282: *Toy*, 1321: *Tay* stb., KOVÁTS 2008: 417) például a *Taj-hegy*, *Taj-tó* helynevekben bukkan fel. E mikrotoponimák névszerkezete azt mutatja, hogy az egykori falunév legtöbbször *-i* formánssal áll, ami az elpusztult település szinonim megnevezéseiben előforduló *-i* képzővel ellentétben nem azt fejezi ki, hogy a kérdéses helyet magát nevezik meg olyan módon (ezt abban az esetben maga a szinonimitás is jelzi), hanem azt, hogy a hely a hajdani birtokon fekszik. Az így kialakult mikrotoponimák maguk is alapnévvé válhatnak, s belőlük újabb helynevek keletkezhetnek: a *Taj-hegy* például a *Taj-hegy alatt* ~ *Taj-hegy alja* alakok, a *Taj-tó* pedig a *Taj-tó-hegy*, *Taj-tó-tájék* formák létrehozásában játszott szerepet (a példák forrása KOVÁTS 2008: 418).

Magának a középkori településnek az egykori határait a terület szinonim megnevezései és a település nevéből alakult mikrotoponimák térbeli eloszlásának egybevetésével kaphatjuk meg.

4. A mai mikrotoponimákra alapozott lokalizációs eljárás mindazonáltal nagy körültekintést igényel, mivel ez a módszer esetenként téves következtetések levonását is maga után vonhatja. A névbokrok ugyanis önmagukban még nem utalnak szükségszerűen elpusztult falura, hiszen egyrészt maguk a mikrotoponimák is hajlamosak bokrosodásra, másrészt a magyar helynevek többsége etimológiailag transzparens név, így azonos lexikális szerkezetű nevek a nyelvterület nagy részén előfordulhatnak. Abban az esetben például, ha a vizsgált középkori település neve alapjául szolgáló lexéma személynév — ami a magyar településnév-rendszerben igen gyakori —, ám alakilag közszóval esik egybe, ez a körülmény a szóba jöhető lehetséges lokalizációt jócskán elbizonytalaníthatja. A Szabolcs vármegyében fekvő egykori *Süldő*³ település neve formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással (vö. 1228: *Seldeu* szn., ÁSz.). A településnév alapjául szolgáló személynév alakilag a *süldő* 'fiatal állat, főként disznó, nyúl' (TESz.) jelentésű közszóval egyezik meg. Így ha a *Süldős*, *Süldős-halom*, *Süldős-ér* vagy a *Süldő-szállás* (SZSZMFN. 3: 200), *Süldögödri-dűlő* (SMFN. 98) stb. modern kori mikrotoponimákat vesszük szemügyre, akkor pusz-

³ Adataihoz lásd: 1307: *Sulthe* (MOL DI. 40304, Sopron vm. 1: 67/54, AOkt. 2: 77/164), 1325: *Sulde*, villa (MOL DI. 50766) stb.

tán e helynevek segítségével a középkori település nyilvánvalóan nem lenne lokalizálható.

5. A fentieket összegezve a következő megállapításokat tehetjük. Egy-egy korai település a pusztásodását követően mikrotoponimák névalkotójaként tűnhet fel, amelyek egyfelől az egykori település területének jelölésére szolgáló szinonim megnevezésként jelentkezhetnek, vagyis a denotatív jelentésük megtartása mellett bizonyos alaki változásokat mutatva. A név módosulásainak másik típusaként viszont a jelentés (azaz a denotatív vonatkozás) és a névtest egyaránt változáson megy keresztül. Az így keletkező helynevek által megjelölt területek mind az egykori település határain belül találhatóak meg.

Maguk a térbeli rekonstrukciós vizsgálatok pedig több hozadékkal is járhatnak: egyrészt más tudományágak, így a régészet, a történettudomány számára szolgáltathatnak olyan adatokat, amelyek más forrásból nemigen érhetők el, más oldalról viszont a névtudomány számára is újabb eredményeket hozhatnak. Általános helynévtörténeti vonatkozásai miatt igen tanulságos lehet az, hogy bizonyos nyelven kívüli, extralingvális tényezők, főleg történeti, településtörténeti folyamatok — jelen esetben a települések pusztulása — milyen hatással vannak a helynévrendszer mozgására, azaz a belső, nyelvi természetű (intralingvális) változásokra.

Irodalom

- AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- BALOGH ISTVÁN (1986), Szabolcs-Szatmár megye története II. XIV–XV. század. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I*. Szerk. ENTZ GÉZA. Bp., 131–41.
- H. FEKETE PÉTER (1959), *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára*. MNyTK. 102. sz. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1961), A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára*. Szerk. GYÖRFFY LAJOS. Túrkeve. 35–8.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1963), Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. sz. közepéig. In: *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 45–62.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- KOCÁN BÉLA (2008a), Az ómagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 182–9.

- KOCÁN BÉLA (2008b), A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 95–105.
- KOVÁTS DÁNIEL (2008), *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiaja*. Sátoraljaújhely.
- MEZŐ ANDRÁS (1969), A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága. *MNy.* 65: 198–204.
- MOL Df., D1. = *A középkori Magyarország levéltári forrásai II. (DL.–DF 4.2).* Szerk. RÁCZ GYÖRGY. Bővített kiadás. CD-ROM. Bp., 2003.
- PÁSZTOR ÉVA (2008), Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 217–21.
- PÁSZTOR ÉVA (2010), Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről. Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 169–87.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- Sopron vm. = *Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. (1156–1411).* Szerk. NAGY IMRE. Sopron, 1889. *II. (1412–1653).* Sopron, 1891.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Bp.
- SZSZMFN. 3. = JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A nyírbátori járás földrajzi nevei.* Nyírbátor, 1987.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben. *MNyj.* 37: 435–42.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástudományja.* Debrecen.
- VÁRNAGY ANTAL (1991), Elpusztult helységek a hajdani Hőgyészi Uradalom területén. In: *A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián.* Szerk. SZITA LÁSZLÓ–SZÓTS ZOLTÁN. Bonyhád. 185–97.
- WEIDLEIN JÁNOS (1934), Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok.* Pótfüzet. 611–30.
- WEIDLEIN JÁNOS (1935), A dülönévkutatás történeti vonatkozásai. *Századok.* Pótfüzet. 665–92.
- WEIDLEIN JÁNOS (1936), Dülönév és telepítéstörténet. *MNy.* 32: 20–33.

